

Sebastian Kozubek

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

ORCID: 0009-0003-1108-9637

Dziedzictwo kultury żydowskiej Kielc w opinii respondentów

Streszczenie

W Kielcach występują elementy dziedzictwa kultury żydowskiej, które stanowią potencjalny walor turystyczny tego miasta. Autor opracowania wykorzystał różne źródła, takie jak artykuły naukowe i publicystyczne, przewodniki, monografie, dokumenty oraz spisy, co umożliwiło mu poznanie i przeanalizowanie historii Żydów kieleckich oraz pamiątek i judaików, które po sobie zostawili. Celem było zbadanie możliwości wykorzystania dziedzictwa kultury żydowskiej dla rozwoju turystyki w Kielcach. W tym celu autor artykułu przygotował kwestionariusz ankietowy, aby zbadać świadomość mieszkańców Kielc i turystów odwiedzających miasto w zakresie lokalnego dziedzictwa żydowskiego. Autor stwierdził, że turyści i mieszkańcy Kielc są świadomi istnienia tego dziedzictwa w niewielkim stopniu. Przyczyny takiej sytuacji można upatrywać w niedostatecznej promocji takich obiektów przez władze Kielc. Respondenci byli zgodni, że dziedzictwo żydowskie nie jest odpowiednio uwzględnione w ofercie turystycznej miasta, dziedzictwa obiekty związane z tą kulturą nie zostały dobrze zagospodarowane przez władze miejskie. Autor proponuje, aby obecną ofertę uzupełnić o obiekty żydowskie, a także wykorzystać je do tworzenia nowych, złożonych produktów turystycznych.

Jewish cultural heritage as a tourist asset of Kielce in the opinion of respondents

Abstract

In the City of Kielce there are elements of Jewish cultural heritage, which could be a potential tourist asset for this city. The author has used various sources in the form of scientific and journalistic articles, guides, monographs, documents and directories. This made it possible to show and analyze the history of Kielce's Jews and their mementos. The goal was to propose the possibility of using the heritage of Jewish culture in the development of tourism in Kielce. This analysis has been deepened by the use of a survey questionnaire to examine the awareness of residents and tourists visiting the city in relation to the local Jewish cultural heritage found in Kielce. He discovered that tourists and residents of Kielce are aware of the existence of the Jewish heritage to a small extent. The reason for this situation can be sought in the promotion of Jewish objects by the city authorities. The respondents have agreed that Jewish heritage in Kielce is not adequately taken into account in the city's tourist offer, and elements of this heritage have not been properly managed by the city authorities. This is a clear signal to complete the current offer with these objects, and to use them to create new, complex tourism products.

Słowa kluczowe: dziedzictwo żydowskie, Kielce, turystyka etniczna, turystyka kulturowa

Key words: cultural tourism, ethnic tourism, Jewish heritage, Kielce

Otrzymano: [11.10.2024]

Received: [11.10.2024]

Zaakceptowano: [10.12.2024]

Accepted: [10.12.2024]

Sugerowana cytacja/Suggested citation: Kozubek, S. (2024). Dziedzictwo kultury żydowskiej Kielc w opinii respondentów. *Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis Studia Geographica*, 21, doi: 10.24917/20845456.21.6

Wprowadzenie

Dziedzictwo kultury żydowskiej jest nieodłącznym elementem historii i kultury Polski. Przez wieki Żydzi stanowili integralną część społeczeństwa polskiego, przyczyniając się do jego rozwoju w wielu dziedzinach. Na turystycznej mapie kraju odnaleźć można liczne obiekty i miejsca związane z pozostałościami kultury żydowskiej. W bardzo niewielkim jednak stopniu pełnią one swoją pierwotną funkcję, są wykorzystywane jako walor lub produkt turystyczny danego regionu. W wielu miejscach są zapomniane lub niewykorzystane. Przykładem takiej sytuacji jest stolica województwa świętokrzyskiego. Kielce stanowiły centrum żydowskiego życia przez ponad 80 lat. Choć Żydzi zaczęli się osiedlać w Kielcach dopiero w drugiej połowie XIX wieku (Białek, 2011), wywarli oni ogromny wpływ na społeczność kielecką, kształtując jej życie codzienne, szkolnictwo, gospodarkę i politykę. Aż do wybuchu II wojny światowej Żydzi stanowili dużą część ludności miasta. Wydarzenia Holocaustu nieodwracalnie zmieniły tę sytuację. Ten okres, pomimo tego że stosunkowo krótki, odcisnął piętno na kartach historii i wpisał się w przestrzeń miejską tego miasta na stałe (Maciągowski, 2008).

Społeczność żydowska niemal całkowicie opuściła ziemię kielecką, jednak jej ślady są wciąż widoczne – zarówno w zapisanej historii miasta, jak i w zachowanych budowlach i artefaktach. Niestety, ta spuścizna kultury żydowskiej zmagą się z zapomnieniem. Niewielu Kielczan wie, czym jest mezuzah czy tałas, a przecież były to symbole codziennego życia ludzi, którzy tworzyli historię tego miasta. Budynki i artefakty, które niegdyś służyły diasporze żydowskiej w jej codziennym życiu, stają się przedmiotem dyskusji naukowców i mieszkańców Kielc, lecz problem ten nie jest łatwy do rozstrzygnięcia, co wynikać może przede wszystkim z brutalnych wydarzeń, takich jak Holocaust – w skali oświatowej, lub pogrom kielecki – w skali lokalnej. Wydarzenia przeszłości doprowadziły do zaniedbania tych budynków i artefaktów, jednakże dzięki zaangażowaniu osób, którym spuścizna żydowska nie pozostaje obojętna, możliwe jest roztoczenie opieki nad poszczególnymi elementami pozostałości kultury żydowskiej.

Warto zwrócić uwagę na to, że dotychczasowe publikacje na temat diaspory miały przede wszystkim charakter historyczny (Maciągowski, 2008; Główna, 2009; Białek, 2011). Niewiele z nich poruszało problem dziedzictwa w kontekście turystyki. Badania prowadzone w tym zakresie niewątpliwie pozwoliłyby na rozwinięcie nie tylko pamięci historycznej i świadomości kulturowej, czego konsekwencją mogłaby być walka z antysemityzmem, ale także wpłynęłyby na promocję regionu. Przedmiotem badań niniejszej pracy jest dziedzictwo kulturowe Żydów znajdujące

się w granicach administracyjnych Kielc. Pod uwagę wzięto wszystkie elementy przestrzeni miasta, które wpisują się w definicję dziedzictwa kulturowego przedstawioną przez prof. Jana Pruszyńskiego w monografii *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*. Dziedzictwo kulturowe jest w niej rozumiane jako „zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi uznawanymi za podstawę ochrony prawnej dla dobra konkretnego społeczeństwa i jego rozwoju oraz dla przekazania ich następnym pokoleniom z uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej” (Pruszyński, 2001).

W niniejszym opracowaniu wykorzystano różne źródła w postaci artykułów naukowych i publicystycznych, przewodników, monografii, dokumentów i spisów. Kwerenda pozwoliła na poznanie i przeanalizowanie historii Żydów kieleckich oraz pamiątek i judaików, jakie po sobie zostawili na terenie Kielc. Uzupełnieniem analizy było przeprowadzenie badań, do których wykorzystano kwestionariusz ankiety skonstruowany przez autora opracowania za pomocą funkcji formularza Google. Celem badań było zbadanie poziomu świadomości dotyczącej występowania dziedzictwa kultury żydowskiej na terenie Kielc wśród mieszkańców miasta i okolic oraz turystów odwiedzających stolicę województwa.

Turystyka kulturowa i jej znaczenie w kontekście kultury żydowskiej

Turystyka kulturowa jest jednym z najintensywniej badanych obszarów turystyki, dlatego też wielu badaczy podjęło próbę jej zdefiniowania (Marczak, 2000; Barbier, 2005; Kowalczyk, 2008). Ze względu na charakter niniejszej pracy autor zdecydował się jednak wykorzystać definicję Armina Mikosa von Rohrscheidta (2016), który stwierdził, że turystyka kulturowa to „wszystkie grupowe lub indywidualne wyprawy o charakterze turystycznym, w których spotkanie uczestników podróży z wytworami kultury albo powiększenie ich wiedzy o zorganizowanym przez człowieka świecie otaczającym jako jej wytworze jest zasadniczą częścią programu podróży lub stanowi rozstrzygający argument dla indywidualnej decyzji o jej podjęciu lub wzięciu w niej udziału”. W założeniu tej definicji niewątpliwie wpisują się turyści, których motywacją do odwiedzenia danego miejsca jest kultura żydowska – zarówno ci pochodzenia żydowskiego, jak i nieżydowskiego. Definicja ta obejmuje każdą formę turystyki, której celem jest doświadczenie dziedzictwa kulturowego – zarówno materialnego, jak i niematerialnego. Wskazuje także na wykorzystanie ogólniedostępnej oferty kulturalnej. Turystyka kulturowa pełni więc niezwykle ważną funkcję kształceniową, poznawczą i edukacyjną.

Poprzez te trzy funkcje turystyki podróżnik zdobywa lub poszerza wiedzę na temat kraju, regionu i kultury, w obrębie których się znajduje. Dzięki bezpośredniemu kontaktowi z dziedzictwem kulturowym jest w stanie uświadomić sobie wszelkie fakty i procesy, jakie w tej kulturze zaszły i zachodzą. Turystyka tego rodzaju rozwija szacunek i tolerancję dla innych kultur, tradycji, zwyczajów, odmiennego stylu życia, religii oraz systemu wartości (Panasiuk, 2011). Turystyka staje się płaszczyzną spotkań kultur, co tworzy nowe możliwości promocji

wartości kulturowych i pielęgnacji przeszłości. Turystyka i kultura są więc ze sobą powiązane, a jest to szczególnie widoczne właśnie obecnie, gdy turystyka kulturowa cieszy się znaczną popularnością. Wpływ na tę popularność mogły mieć zmiany, jakie zaszły na przestrzeni lat. Obecnie zaobserwować można także, że na jej całokształt wpływa wiele przenikających się form (Ziółkowska-Weiss, 2020). Jest to zauważalne w ofertach popularnych biur podróży, które łączą motywy kulturowe z wypoczynkowymi. Obok możliwości korzystania z udogodnień hotelowych czy resortowych, turysta ma możliwość poznawania kultury regionu, w którym się znalazł, zwykle poprzez udział w wycieczkach fakultatywnych. Współczesny turysta chętnie uczestniczy w wydarzeniach, festiwalach, koncertach, świętach regionalnych i innych imprezach. We współczesnym świecie kultura i turystyka są więc od siebie zależne. „Kultura stymuluje rozwój turystyki, a turystyka popularyzuje dobra kulturowe” (Kiniorska, Brambert, 2017).

Analizując turystykę kulturową, nie można pominąć próby zdefiniowania uczestnika tej formy turystyki – turysty kulturowego. Obecnie przyjmuje się, że turysta kulturowy to „osoba motywowana kulturowo, często podróżująca, chcąca aktywnie i wielozmysłowo poznawać, doświadczać i wchodzić w relacje z kulturą innych miejsc” (Buczkowska, 2014).

W literaturze można znaleźć definicje statystycznego turysty kulturowego, jednakże mają one charakter wąski, skupiając się na parametrach takich jak: wiek, płeć, profesja, wykształcenie, zarobki itp. Wyniki pozyskane z takich danych nie są adekwatne w dłuższej perspektywie, ponieważ z czasem zmienia się turystyka i sami turyści. Przy formułowaniu profilu statystycznego turysty kulturowego, oprócz wymienionych danych, należy uwzględnić także inne, takie jak: „zarobki, czas wolny, dostęp do kultury, znaczenie turystyki kulturowej w ich życiu, podejście do nowości oraz tożsamość” (Hughes, 2003). Propozycję tę uzupełnia także Buczkowska, która wskazuje, że oprócz wymienionych aspektów, należy wziąć pod uwagę także: „cechy charakteru, zainteresowania, postawy oraz doświadczenia turysty” (Buczkowska, 2014).

Ze względu na złożoność problemu niezwykle trudno jest stworzyć uniwersalny wzór przeciętnego turysty kulturowego. Oprócz wymienionych aspektów, ważnym jest motyw, czyli powód, dla którego dana osoba decyduje się na wyjazd. W przypadku turystyki kulturowej najistotniejszą kwestią motywacyjną pozostaje walor kulturowy, wykorzystywany jako produkt turystyczny. W określeniu motywacji turysty kulturowego pomocne są niektóre definicje turystyki kulturowej. Zgodnie z definicją Światowej Organizacji Turystyki (UNWTO) turystyka kulturowa jest „podejmowana z motywacji kulturowej” i polega na uczestnictwie w wyprawach związanych z „wystawianiem sztuki, udziałem w festiwalach i innych wydarzeniach kulturalnych, zwiedzaniem miejsc i monumentów, uczestniczeniem w wyprawach zaznajamiających z przyrodą, folklorem i sztuką oraz pielgrzymowaniem” (Richards, 2011).

Zatem wśród głównych aspektów motywujących do uprawiania turystyki kulturowej można wymienić: chęć poznania nowego miejsca, społeczności i kultury, zainteresowanie historią i sztuką, pragnienie uczestniczenia w wydarzeniach kulturalnych, przeżycia religijne. Kultura może być obiektem zainteresowania turystów i stać się swoistą atrakcją turystyczną, rozumianą jako obiekt przyciągający turystę do konkretnego miejsca (Davidson, 1996). Założenie to odpowiada

zainteresowaniu kulturą żydowską. Żydzi, ze względu na swoje zwyczaje, religię, ubiór i wygląd, mogą budzić ciekawość turystów. Co więcej, licznie ocalałe występujące w Polsce obiekty i przedmioty związane z Żydami stanowią obecnie atrakcyjne walory turystycznie zarówno dla turysty żydowskiego, jak i nieżydowskiego (Ziółkowska-Weiss, 2020).

W literaturze można znaleźć wiele definicji waloru turystycznego (Warszyńska, Jackowski, 1978; Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski, 2002; Kruczek, Kurek, Nowacki, 2003). Wszystkie one przedstawiają walor turystyczny jako element środowiska geograficznego (przyrodniczego lub kulturowego), który może stanowić główny lub poboczny cel podróży. W 1995 roku Byron L. Sherwin, rabin z Chicago, napisał w jednej ze swoich publikacji: „Polska jest krajem żydowskich pamiątek, krajem żydowskich cmentarzy, krajem trwałych świadectw tego, że duch ludzki jest zdolny pokonać rozpacz, przezwyciężyć absurd i żyć nadzieją. (...) Pomóżcie nam odnaleźć nasze duchowe korzenie, gdyż czyniąc to, odkryjecie pomniki, które tak urozmaicają polski krajobraz!” (Sherwin, 1995). Współcześnie ogół rzeczy – pamiątek, tekstów pisanych, ale też budowli czy dzieł sztuki związanych z kulturą Żydów – określany jest mianem „judaików” (Słownik Wyrazów Obcych, 1997). Spośród wielu atrakcyjnych walorów turystycznych Polski to właśnie judaika pełnią główną rolę dla turystów żydowskich, ale także interesują turystów nieżydowskiego pochodzenia, ciekawych kultury żydowskiej.

Niewątpliwie najliczniej odwiedzanymi miejscami są: miejsca i muzea martyrologii (Auschwitz-Birkenau, niemiecki nazistowski obóz zagłady), zabytki architektury (synagogi, których w Polsce jest około 500) oraz miejsca pielgrzymkowe i pochówków – w Polsce znajduje się 1008 cmentarzy (Gładyś, 2009; www.izrael.badacz.org). Zainteresowanie tymi obiektami jest powszechne zarówno wśród grup żydowskich, jak i nieżydowskich.

Odnosząc się do głównego zagadnienia artykułu, w przedstawionej analizie wyodrębniono różne formy turystyki związanej z dziedzictwem żydowskim. Przy ich wyodrębnieniu autor wykorzystał także podział zaproponowany przez Agatę Balińską (2016) (tab. 1).

Tab. 1. Formy turystyki związane z dziedzictwem żydowskim na terenie Kielc

Forma	Opis	Przykład
Turystyka muzealna	Obiektem zainteresowania turysty są zbiory muzealne	• Muzeum Historii Kielc • Muzeum Narodowe w Kielcach
Turystyka literacka	Uwzględnia zarówno przestrzeń przedstawioną w twórczości autora, jak i muzea biograficzne, tablice pamiątkowe czy inne pamiątki związane dziełem lub autorem	• Dom Gustawa Herlinga-Grudzińskiego • Dom Heleny Goldszajd • Festiwal Sztuk Między Stronami
Turystyka kulinarna	Związana z podróżą, której celem jest jedzenie i picie, będące atrakcją samą w sobie	• Restauracja „Parkowa” • Festiwal Cymes w Kielcach, czyli Śladami Kultury Żydowskiej

Tanatoturystyka	Celem są miejsca związane ze śmiercią i jej udokumentowaniem	• Cmentarz na Pakoszu • Dawne getto • Planty 7 • ul. Okrzei 1 • ul. Kozia 2 • Obozy pracy przymusowej
Turystyka festiwalowa	Motywnem podróży jest festiwal lub konkretne wydarzenie	• Festiwal Cymes w Kielcach, czyli Śladami Kultury Żydowskiej • Festiwal Sztuk „Między Stronami”

Źródło: opracowanie własne

Uwarunkowania historyczne współczesnego dziedzictwa kultury żydowskiej w Kielcach

Wielu teoretyków twierdzi, że wartość historyczna jest najważniejszym elementem dziedzictwa kultury każdej społeczności i to właśnie przez pryzmat historii dany obiekt uważany jest za element tego dziedzictwa (Arszyński, 2007; Kobyliński, 2011). Wynika to z faktu, iż na wartość historyczną składają się dwie wartości: poznawcza i emocjonalna (Kobyliński, 2011). Niewątpliwie dziedzictwo kultury żydowskiej Kielc związane jest z wartością historyczną zapisaną w przekazach, przedmiotach, obiektach i dziełach sztuki, które wpłynęły na współczesny obraz miasta.

Choć początki Kielc sięgają X wieku, ludność żydowska przez setki lat nie miała tu swojej osady – głównie ze względu na sprzeciw ludności polskiej. Zakaz osiedlania się Żydów, narzucany przez władze, stał się zwyczajową normą prawną i utrwalił się w świadomości mieszkańców. Warto jednak zaznaczyć, że zakaz ten „nigdy nie przybrał postaci formalnej” (Białek, 2011). Głośnym incydentem, który potwierdza antysemityczne postawy trwające tu od dawna, było wydanie przez króla Zygmunta Starego w 1525 roku przywileju dotyczącego jarmarku w Kielcach. Ludność miejska zastrzegła sobie prawo do organizacji tego targu w soboty, a więc w dni, które wykluczały świętującą wtedy społeczność żydowską z uczestnictwa w nim. Pierwszą zasadniczą zmianą mogło być wprowadzone podczas zaborów przez Radę Administracyjną w 1833 roku zezwolenie na osiedlanie się Żydów w Kielcach w celu rozwoju gospodarki i kultury miasta. Jednakże przywilej ten nie był respektowany przez bogatszych mieszkańców, którzy w Żydach upatrywali zagrożenie dla swojej pozycji materialnej (Białek, 2011).

Korzystnym dla społeczności żydowskiej był okres powstania styczniowego, gdy prym wiodły hasła integracji polsko-żydowskiej w opozycji do rosyjskiego zaborcy. Sytuacja ta przyczyniła się do wprowadzenia ukazu z 1862 roku przyznającego mniejszości żydowskiej pełną swobodę w wyborze miejsca osiedlania się oraz prowadzenia działalności gospodarczej (Białek, 2011). Od tego momentu społeczność żydowska w Kielcach szybko zaczęła rosnąć. W 1838 roku liczba Żydów wynosiła 974 mieszkańców, zaś w 1872 roku, czyli dziesięć lat po wprowadzeniu równouprawnienia, wzrosła do 2659. Pod koniec XIX wieku liczba ta przekroczyła 6000 mieszkańców (tab. 2).

Tab. 2. Liczba społeczności żydowskiej w Kielcach na tle zaludnienia miasta w latach 1873–1945

Rok	Ogólna liczba mieszkańców	Liczba Żydów	Udział Żydów w ogólnej liczbie mieszkańców (%)
1873	ok. 8000	974	12,2
1883	10 051	2659	26,4
1897	13 456	6399	47,5
1910	32 200	11 206	34,8
1921	41 346	15 530	37,5
1939	71 580	25 000	53,0
1945	53 662	200	0,35

Źródło: <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/399-kielce/100-demografia/20980-demografia> (dostęp: 16.10.2024)

Znaczna część dwudziestolecia międzywojennego charakteryzowała się względnym spokojem oraz harmonijnym współżyciem kielczan i Żydów. Pojawiały się jednak incydenty, obok których nie można było przejść obojętnie. Jednym z pierwszych, który odcisnął piętno na relacjach polsko-żydowskich, było wydarzenie z 11 listopada 1918 roku, kiedy w teatrze miejskim odbywał się wiec wyborczy do krajowego samorządu żydowskiego. Jednym z mówców był mecenas Frajzzyngier, który nie znał jidysz, co wywołało okrzyki niezadowolenia wśród obecnych. Bunt ten odebrano jako sprzeciw wobec państwa polskiego, co doprowadziło do zamieszek, w wyniku których śmierć poniosło czterech Żydów (Białek, 2011). Całą sytuację załagodził fakt odzyskania przez Polskę niepodległości.

W 1939 roku Kielce zamieszkiwało około 25 tysięcy Żydów, co stanowiło znaczną część spośród 70 tysięcy mieszkańców miasta (tab. 2). Wydarzenia II wojny światowej całkowicie odmieniły tę sytuację. Już 5 września Niemcy wkroczyli do Kielc i rozpoczęli terror wobec ludności żydowskiej. Natychmiast zaczęto przejmować majątki Żydów i rozpoczęto ich wywózki. Wiosną 1941 roku powstało getto, w którym przebywać miało około 27 tysięcy osób. Na jego teren sprowadzono także społeczności żydowskie z innych miast, nawet z Wiednia. Getto istniało do 1942 roku – część jego mieszkańców została zamordowana, a pozostali wywiezieni do obozu zagłady w Treblince. Po wojnie liczba ludności żydowskiej zmieniła się diametralnie. Ocalała grupa liczyła zaledwie 200–500 osób (Białek, 2011). Znaczna większość osiedliła się przy ul. Planty 7. W tym miejscu, 4 lipca 1946 roku, doszło do wydarzeń znanych jako pogrom kielecki. Panujące w Kielcach antysemickie nastroje doprowadziły do wybuchu zamieszek, w wyniku których śmierć poniosło 40 osób (Maciągowski, 2009).

Dziedzictwo kultury żydowskiej obecne w przestrzeni Kielc

We współczesnej przestrzeni omawianego miasta zachowały się liczne obiekty związane z kulturą i historią żydowską (tab. 1). Niektóre ocalałe budowle zostały odrestaurowane i przeznaczone do użytku publicznego, inne straciły swoją podstawową funkcję, zachowując jednak szacunek do ich pierwotnych właścicieli.

Na terenie Kielc znajdują się także miejsca, które obecnie nie kojarzą się bezpośrednio z kulturą żydowską ani mieszkańcom, ani turystom odwiedzającym to miasto, ale były i są z nią związane. Pamięć o tej spuściźnie została zakorzeniona dzięki tablicom informacyjnym lub pomnikom umieszczonym w tych lokalizacjach. W dalszej części artykułu przedstawiono obiekty, które autor uznał za najbardziej atrakcyjne pod względem turystycznym – zarówno dla turystów polskich, jak i żydowskich – oraz obiekty, które także mogłyby zostać włączone do turystycznej oferty Kielc.

1. Synagoga – budynek z 1909 roku (Adamczyk, 1997) był całkowicie ceglany, wzniesiony w stylu mauretańsko-neoromańskim. Jej wnętrze swoim charakterem nawiązywało do architektury islamskiej. Podczas II wojny światowej synagoga została doszczętnie zdewastowana przez hitlerowców, którzy urządzili tam areszt i magazyn na zrabowany dobytek społeczności żydowskiej. Po wojnie budynek długo pozostawał opustoszały. Dopiero w 1951 roku rozpoczęto restaurację synagogi, zmieniając jej przeznaczenie na Wojewódzkie Archiwum Państwowe (od 1983 r. Archiwum Państwowe) (Guldon, 2015). Budynek nabrał cech klasycystycznych i socrealistycznych, a jedynym elementem architektonicznym nawiązującym do budowli pierwotnej były arkadowe blendy. Wokół niej znajdują się: tablica z 1987 roku opisująca jej dawne przeznaczenie, głaz upamiętniający ofiary Holocaustu i Mur Pamięci Sprawiedliwi Wśród Narodów Świata.
2. Dom Modlitwy Herszla Zagajskiego – powstał z inicjatywy Herszla Zagajskiego w 1922 roku przy ul. Słowackiego i Śniadeckich. Był w stanie pomieścić około 80 osób (Białek, 2016). W 2016 roku przeniesiony został na Pakosz, obok cmentarza żydowskiego. W budynku zachowały się malowidła ścienne.
3. Cmentarz żydowski na Pakoszu – dziewiętnastowieczny cmentarz, który w czasie II wojny światowej stał się miejscem martyrologii i egzekucji Żydów i Polaków. Obecnie znajduje się tutaj 250 nagrobków (Białek, 2016). Jest odwiedzany przez społeczność żydowską, pragnącą ujrzeć pochówki osób pełniących ważne funkcje religijne w Kielcach: Chaima Szmuela Horowitza, Motele Twerskiego, Oзера Abrahama Rabinowicza, Elimelecha Jakuba Rabinowicza. Na cmentarzu znajduje się także pomnik dzieci zamordowanych w czasie II wojny światowej z 1943 roku oraz zbiorowa mogiła ofiar pogromu kieleckiego.
4. Pomniki – Ławeczka Jana Karskiego, White/Wash II, Pomnik Pamięci Kieleckiego Getta.
5. Judaika w zbiorach muzeów:
 - Muzeum Historii Kielc posiada: fragment zwoju Tory, tefilin, Talmud z 1897 roku, modlitewnik, besaminę, szyld zakładu Lejbusia Auerbacha, zawiadomienie Zarządu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej w Kielcach o uroczystym nabożeństwie z okazji rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 Maja, kipę wykonaną w zakładzie J. L. Leszcza w Kielcach, afisz Koła Bezpartyjnych Wyborców Żydów, reklamy firm prowadzonych przez żydowskich przedsiębiorców z Kielc, obraz Henryka Czarneckiego *Portret cadyka*, obraz Zygmunta Menkesa *Portret Herszla Zagajskiego*, archiwalne fotografie (m.in. zdjęcia z getta w Kielcach, budynek dawnej mykwy w latach 60. XX w.), odznakę Żydowskiej Służby Porządkowej z getta w Kielcach i współczesne zdjęcie wnętrza Domu Modlitwy Herszla Zagajskiego w Kielcach.

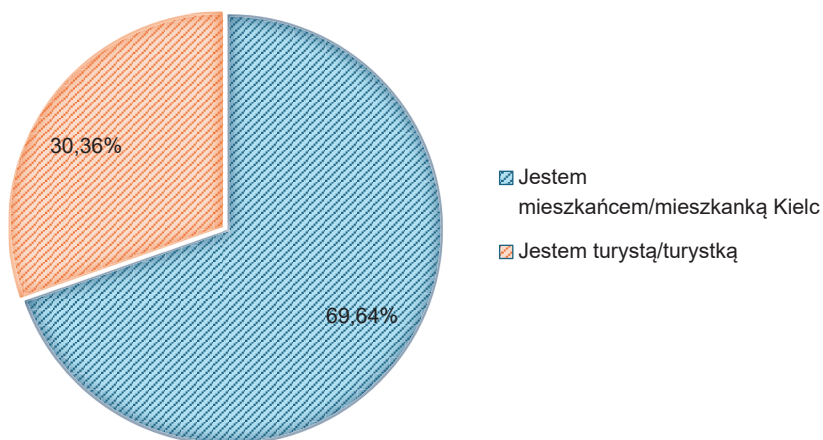
- Muzeum Narodowe w Kielcach prezentuje obrazy, w tym *Taniec Salome* oraz autoportret autorstwa Maurycego Gottlieba, *Vanitas Vanitatum* (portret Marii Strońskiej) i *Portret bretoński* autorstwa Romana Kramsztyka, *Popiersie mężczyzny* Artura Nacht-Samborskiego, *Obroty* Erny Rosenstein i *Żydzi przed karczmą* Apoloniusza Kędzierskiego.
- Stowarzyszenie im. Jana Karskiego posiada: fotografie i tablice przedstawiające przebieg pogromu kieleckiego, dokumenty ze śledztwa i fragmenty zeznań sądowych, przedmioty osobiste (dokumenty, biżuterię, fotografie, przedmioty codziennego użytku), artefakty z kieleckiego getta (bączki, oznakowania, rysunki), fotografie Julii Pirotte, nagrania świadków pogromu z 1946 roku i nagranie z pogrzebu jego ofiar. Ponadto w zbiorach znajduje się figura lwa (jedyne zachowane artefakty pierwotnej synagogi kieleckiej), fotografie i tablice przedstawiające przebieg pogromu z 1918 roku, menory, witraż przedstawiający Drzewo Życia, imitacja Ściany Płaczu, w której można zostawić zapisane błogosławieństwo (zebrane błogosławieństwa są zawożone do jerozolimskiej Ściany Płaczu).

Wyniki

Jak wspomniano we wprowadzeniu, jednym z elementów realizacji celu artykułu było przeprowadzenie ankiety wśród mieszkańców Kielc i okolic oraz turystów odwiedzających miasto na temat świadomości dotyczącej dziedzictwa kultury żydowskiej współczesnych Kielc. Odpowiedzi respondentów były zbierane w okresie od 14 stycznia do 9 kwietnia 2023 roku. Kwestionariusz składał się z 14 pytań, z czego 12 miało charakter zamknięty (w tym jedno pytanie wielokrotnego wyboru). W pytaniach zamkniętych wykorzystano skalę Likerta. Dwa pytania były otwarte, umożliwiając respondentom formułowanie własnych odpowiedzi. Badanie ankietowe miało na celu sprawdzenie, czy mieszkańcy Kielc i okolic oraz turyści odwiedzający miasto są świadomi dziedzictwa żydowskiego obecnego na terenie miasta. Odpowiedzi udzieliło 56 respondentów, w tym 39 (69,64%) mieszkańców Kielc lub okolic i 17 (30,36%) turystów (ryc. 1).

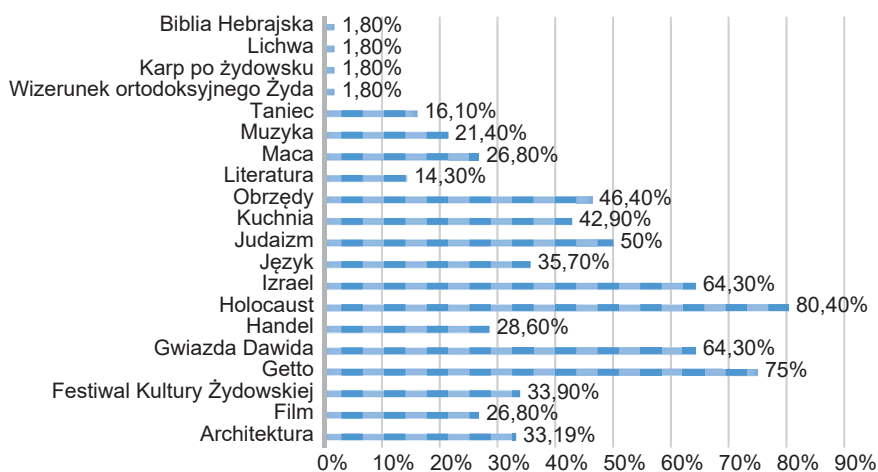
Pierwszym pytaniem zadany respondentom w kwestionariuszu było ogólne pytanie wprowadzające do tematyki dziedzictwa i kultury żydowskiej. Na pytanie „Z czym Pani/Panu kojarzy się kultura i społeczność żydowska?” ankietowani spośród haseł zaproponowanych przez autora najczęściej wskazywali: „Holocaust” – 45 (80,4%) odpowiedzi, „Getto” – 42 (75%) i ex aequo „Gwiazda Dawida” oraz „Izrael” – 36 (64,3%) (ryc. 2). To pytanie miało charakter półotwarty, zatem respondenci mieli możliwość uzupełnienia odpowiedzi i zaproponowania własnych haseł. Wśród dodatkowych skojarzeń wymieniano: wizerunek ortodoksyjnego Żyda, lichwę oraz Biblię hebrajską.

Następnie poproszono respondentów o zaznaczenie na skali Likerta stopnia skojarzeń obiektów związanych z dziedzictwem żydowskim występującym na terenie Kielc. Mieli oni do wyboru pięć możliwości: 1 – w ogóle mi się nie kojarzy, 2 – kojarzy mi się w stopniu niewielkim, 3 – neutralnie, 4 – kojarzy mi się w stopniu znaczącym, 5 – jest to obiekt ściśle powiązany z dziedzictwem żydowskim.

Ryc. 1. Związek respondentów z Kielcami

Źródło: opracowanie własne

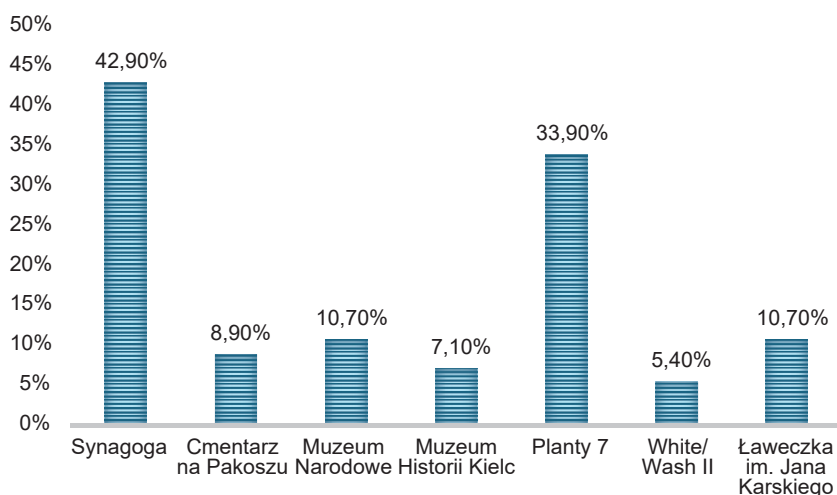

Ryc. 2. Skojarzenia respondentów z kulturą i społecznością żydowską

Źródło: opracowanie własne

W ankiecie uwzględniono siedem obiektów: synagogę, cmentarz na Pakoszu, Muzeum Narodowe w Kielcach, Muzeum Historii Kielc, kamienicę przy ul. Planty 7, pomnik White/Wash II, Ławeczkę Jana Karskiego. Odpowiedzi respondentów cechowała bardzo duża różnorodność w stopniu skojarzenia danego obiektu z kulturą żydowską. Obiektem najbardziej kojarzącym się była synagoga – 24 (42,9%) odpowiedzi (ryc. 3). Na drugim miejscu znalazła się kamienica przy ul. Plany 7,

którą wskazało 19 (33,9%) osób. Pozostałe miejsca są słabiej kojarzone lub nie kojarzyły się wcale. Według respondentów obiektami, które w ogóle nie kojarzą się z dziedzictwem żydowskim, są: Muzeum Narodowe – 6 (10,7%) odpowiedzi, Ławeczka im. Jana Karskiego – także 6 (10,7%), cmentarz na Pakoszu – 5 (8,9%), Muzeum Historii Kielc – 4 (7,1%). Najrzadziej łączonym obiektem był pomnik White/Wash II, ponieważ został powiązany z dziedzictwem żydowskim tylko przez 3 respondentów (5,4%) (ryc. 3).

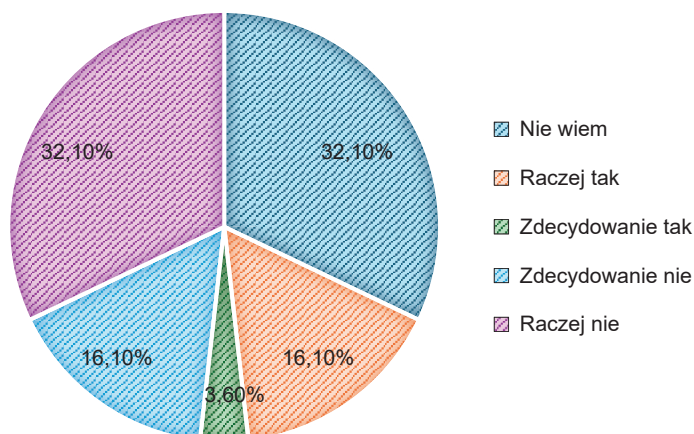

Ryc. 3. W jakim stopniu kojarzą się Pani/Panu wybrane obiekty z dziedzictwem żydowskim?

Źródło: opracowanie własne

Wpływ na świadomość społeczeństwa nierzadko mają organy rządzące, które organizują akcje promujące i uświadamiające. Nie inaczej jest także w przypadku branży turystycznej – na poziom świadomości dotyczący atrakcji oraz zabytków występujących na danym obszarze wpływają instytucje zajmujące się ich promocją. Dlatego też kolejne pytanie ankietowe dotyczyło wpływu władz Kielc na wizerunek i promocję obiektów związanych z dziedzictwem żydowskim.

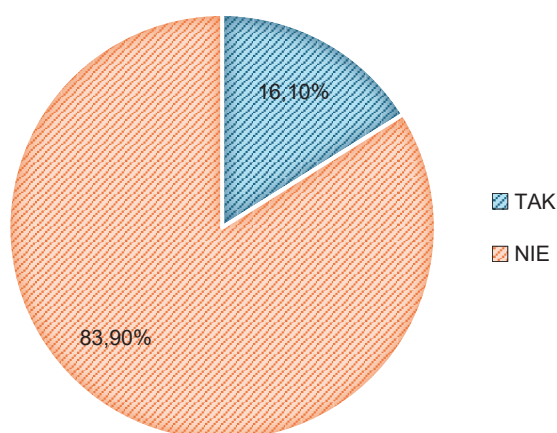
Odpowiedzi respondentów nie były jednoznaczne. Tylko 2 respondentów (3,6%) wskazało, że władze Kielc zdecydowanie dbają o wizerunek i promocję obiektów związanych z dziedzictwem żydowskim, a 9 (16,1%) uznało, że władze miasta „raczej” dbają o wizerunek i promocję dziedzictwa żydowskiego. Jednakże aż 18 respondentów (32,1%) stwierdziło, że władze raczej nie dbają o wizerunek i promocję, a kolejne 9 osób (16,1%) wskazało, że władze miasta zdecydowanie nie dbają o wizerunek i promocję dziedzictwa żydowskiego w Kielcach. 18 respondentów (32,1%) nie miało zdania w tej kwestii. Można stwierdzić, że 11 respondentów (19,64%) uważa, że władze miasta dbają o wizerunek i promocję obiektów związanych z dziedzictwem kultury żydowskiej, podczas gdy 27 (48,21%) jest zdania przeciwnego (ryc. 4).

Ryc. 4. Czy władze miasta dbają o wizerunek i promocję obiektów związanych z dziedzictwem żydowskim?

Źródło: opracowanie własne

Tendencja wykazana powyżej znajduje odzwierciedlenie w odpowiedziach respondentów udzielonych w kolejnym pytaniu. Osoby wypełniające kwestionariusz zostały zapytane, czy spotkały się z inicjatywą promującą dziedzictwo żydowskie w Kielcach. Warto zauważyć, że pytanie to dotyczyło szerszego obszaru, ponieważ nie uwzględniało jedynie działań ze strony władz miasta, ale także innych instytucji niezależnych od nich. 47 respondentów (83,9%) wskazało, że nie spotkało się z żadną inicjatywą promującą dziedzictwo żydowskie w Kielcach, a tylko 9 (16,1%) stwierdziło, że miało do czynienia z taką aktywnością (ryc. 5).

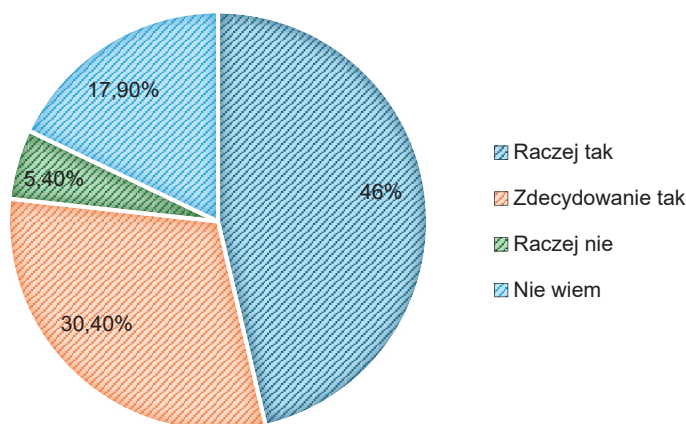
Ryc. 5. Czy spotkał/a się Pan/Pani z inicjatywą promującą dziedzictwo żydowskie w Kielcach?

Źródło: opracowanie własne

Uzupełnieniem tego pytania było kolejne, skierowane wyłącznie do respondentów, którzy udzielili twierdzącej odpowiedzi na pytanie o inicjatywy promujące dziedzictwo żydowskie w Kielcach. Zostali oni poproszeni o wskazanie przykładu takiej inicjatywy. Respondenci wymieniali głównie inicjatywy związane z upamiętnieniem pogromu kieleckiego z 1946 roku, takie jak obchody jego rocznicy z udziałem władz lokalnych i państwowych, umieszczenie tablic pamiątkowych przy ul. Planty 7 oraz wystawy organizowane w budynku przy tej ulicy.

Wśród inicjatyw kulturowych respondenci wskazywali m.in. wystawę w Muzeum Historii Kielc oraz konferencję naukową poświęconą kieleckiej społeczności żydowskiej, zorganizowaną w Muzeum Narodowym. Pojawiły się także odpowiedzi takie jak Dzień Kultury Żydowskiej oraz Rok Żydowskiego Dziedzictwa. Pozostałe odpowiedzi miały ogólne znaczenie, gdyż wymieniano organizację wycieczek szkolnych o tematyce żydowskiej, a także realizację programu edukacyjnego pod hasłem „Przywróćmy pamięć”.

Zasadniczym pytaniem ankiety było pytanie przedostatnie, które miało na celu sprawdzić, czy ankietowani mieszkańcy i turyści chcieliby, aby obiekty związane z dziedzictwem żydowskim były w przyszłości włączone do oferty turystycznej Kielc. Spośród 56 respondentów 26 (46,4%) stwierdziło, że raczej tak, 17 (30,4%) – zdecydowanie tak, 3 (5,4%) – raczej nie, a 10 (17,9%) – nie miało zdania w tej kwestii (ryc. 6). Zatem, 43 respondentów (76,79%) wskazało, że obiekty związane z dziedzictwem żydowskim powinny zostać uwzględnione w ofercie turystycznej Kielc.

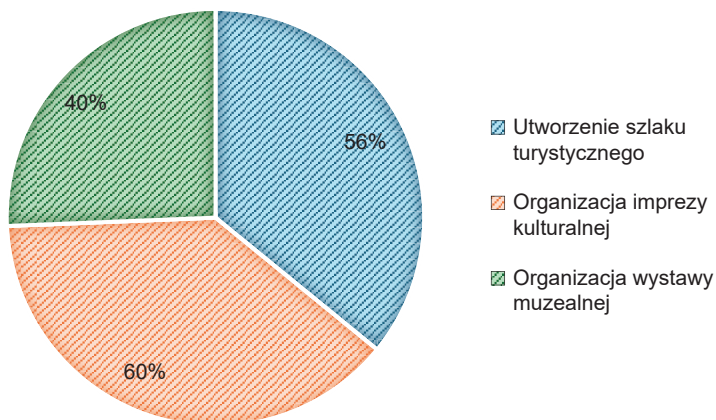

Ryc. 6. Czy obiekty związane z dziedzictwem żydowskim powinny być uwzględnione w ofercie turystycznej Kielc?

Źródło: opracowanie własne

Uzupełnieniem tego pytania było ostatnie pytanie, skierowane do respondentów, którzy w poprzednim pytaniu udzielili odpowiedzi twierdzącej. Pytanie to miało na celu wskazanie metod i rozwiązań promocji dziedzictwa kultury

żydowskiej jako waloru turystycznego miasta. Pytanie miało charakter półotwarty – część odpowiedzi została zaproponowana przez autora, ale ankietowani mieli również możliwość dopisania własnych (ryc. 7).

Ryc. 7. Jakie metody i rozwiązania byłyby najlepsze, aby wypromować dziedzictwo kultury żydowskiej jako walor turystyczny Kielc?

Źródło: opracowanie własne

Spośród propozycji autora najwięcej respondentów, bo aż 30 (60%), wskazało organizację wydarzenia lub imprezy kulturowej jako metodę promocji dziedzictwa. Na kolejnym miejscu znalazła się propozycja utworzenia szlaku turystycznego, którą poparło 28 osób (56%), oraz organizacja wystawy muzealnej o tematyce żydowskiej, wskazana przez 20 osób (40%). Wśród odpowiedzi znalazły się także pomysły zaproponowane przez respondentów. Wskazywano na utworzenie stałego stoiska/lokalu gastronomicznego, organizację imprezy o tematyce kulinarnej, wycieczek regionalnych i lekcji muzealnych oraz szkoleń fotograficznych opartych na tematyce żydowskiej.

Podsumowanie

Na podstawie analizy badań przeprowadzonych za pomocą kwestionariusza ankiety autor pracy sformułował następujące wnioski. Niewielu z ankietowanych miało świadomość występowania tak wielu obiektów dziedzictwa kultury żydowskiej w Kielcach. Najbardziej rozpoznawalnymi z nich była synagoga oraz kamienica przy Planty 7, związana z dramatycznymi wydarzeniami pogromu kieleckiego. Pozostałe obiekty były wymieniane przez nieliczne osoby.

Powodu takiej sytuacji można szukać w skromnej promocji obiektów tego typu przez władze miasta, co też zauważyli respondenci – jedynie niecałe 20% z nich stwierdziło, że władze Kielc dbają o wizerunek i promocję obiektów związanych z turystyką kulturową. Nie inaczej było w przypadku innych instytucji

związanych z tematyką żydowską. Zaledwie 16,1% respondentów spotkało się z jakąkolwiek inicjatywą promującą dziedzictwo żydowskie w Kielcach.

Najważniejszą jednak częścią ankiety było pytanie dotyczące zainteresowania respondentów dziedzictwem żydowskim w kontekście zagospodarowania turystycznego i stworzenia na tej podstawie nowego produktu turystycznego w ofercie turystycznej miasta. Niemal 80% respondentów wskazało, że takie obiekty powinny zostać uwzględnione w ofercie turystycznej Kielc. To jasny sygnał dla władz, że obecna oferta powinna zostać uaktualniona o obiekty związane z dziedzictwem żydowskim, a także wykorzystana do stworzenia nowych, złożonych produktów turystycznych.

Według respondentów najatrakcyjniejszymi formami promocji dziedzictwa kultury żydowskiej jako waloru turystycznego byłyby: szlak turystyczny, wystawa muzealna lub wydarzenie kulturowe. Ciekawe formy zostały także zaproponowane przez samych ankietowanych, którzy wskazywali na organizację regionalnych wycieczek tematycznych oraz lekcji muzealnych. Fakt, że respondenci wskazywali własne propozycje, stanowi dodatkowe potwierdzenie, że dziedzictwo kultury żydowskiej obecne na terenie Kielc zawiera duży potencjał turystyczny, który powinien zostać wykorzystany w przyszłości.

Literatura

- Adamczyk, J.L. (1997). *Przewodnik po zabytkach architektury i budownictwa Kielc*. Kielce: Urząd Miasta w Kielcach.
- Arszyński, M. (2007). Idea – pamięć – troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania od starożytności do połowy XX wieku. *Ochrona Zabytków*, 4, 118–120.
- Balińska, A. (2016). Warszawa jako obszar recepcji turystyki jidysz-kulturowej. *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 35, 73–84.
- Banaszkiewicz, M., Owsianowska, S. (2015). Trudne dziedzictwo a turystyka. O dysnansie dziedzictwa kulturowego. *Turystyka Kulturowa*, 11, 6–24.
- Barbier, B. (2005). Wybrane aspekty turystyki kulturowej Francuzów. *Turyzm*, 15(1–2), 95–120.
- Blatt, W. (red.) (1957). *Book of Kielce. History of the Community of Kielce. From Its Founding Until Its Destruction*. Tel Aviv.
- Buczkowska, K. (2014). *Portret współczesnego turysty kulturowego*. Poznań: AWF.
- Buczkowska, K., von Rohrscheidt A.M. (red.) (2009). *Współczesne formy turystyki kulturowej*. Poznań: Akademia Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego.
- Cohen, N. (2006). Światowy pisarz z kieleckich chasydów. *Teraz*, 4, 8–9.
- Davidson, K. (1996). *Turystyka*. Warszawa: PART.
- DellaPergola, S. (2019). World Jewish Population, 2018. W: A. Dashefsky, I. M. Sheskin (red.), *The American Jewish Year Book*, 118. Nowy Jork: Springer, 361–452.
- Główka, J. (2009). *Śladami Żydów kieleckich*. Kielce: Muzeum Historii Kielc.
- Guldon, Ł. (2015). Zarys dziejów Archiwum Państwowego w Kielcach. *Rocznik Archiwalny*, 57, 153–175.
- Hughes, H. (2003). *Arts, Entertainment and Tourism*. London: Routledge.

- Kaczmarek, A. (2014). Wybrane czynniki rozwoju turystyki. *Studia Ekonomiczne*, 176, 202–215.
- Kiniorska, I., Brambert, P. (2017). Rola turystyki kulturowej w rozwoju gmin województwa świętokrzyskiego. *Zeszyty Naukowe. Turystyka i Rekreacja*, 2(20), 75–89.
- Kobyliński, Z. (2001). Dziedzictwo kulturowe: wartość i własność. W: A. Marciniak (red.), *Przeszłość społeczna – próba konceptualizacji*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1141–1158.
- Kobyliński, Z. (2011). Czym jest, komu jest potrzebne i do kogo należy dziedzictwo kulturowe? *Mazowsze Studia Regionalne*, 15, 25–38.
- Kruczek, Z., Kurek, A., Nowacki, M. (2003). *Krajoznawstwo. Zarys teorii i metodyki*. Kraków: Proksenia.
- Lijewski, T., Mikułowski, B., Wyrzykowski, B. (2002). *Geografia turystyczna Polski*. Warszawa: PWE.
- Maciągowski, M. (2008). *Przewodnik po żydowskich Kielcach. Śladami cieni*. Kraków–Budapeszt: Austeria.
- Maciągowski, M. (2009). *Ludzie ludziom*. Kielce: Stowarzyszenie im. Jana Karłowicza.
- Małkowska-Bieniek, E. (2009). Polskie judaika jako magnes turystyczny. *Turystyka Kulturowa*, 4, 29–62.
- Marczak, M. (2000). Rodzaje turystyki. W: A. Schwichtenberg (red.), *Podstawy turystyki*. Koszalin: Politechnika Koszalińska, 41–52.
- Panasiuk, A. (2011). *Ekonomika turystyki i rekreacji*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pruszyński, J. (2001). *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1. Kraków: Kantor Wydawniczy Zakamycze.
- Sherwin, B.L. (1995). *Duchowe dziedzictwo Żydów polskich*. Warszawa: Neriton.
- Sobol, E. (1997). *Słownik Wyrazów Obcych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tabiaszewska, U. (2011). *Żydowska przestrzeń miejska współczesnych Kielc*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Urbański, K. (2002). *Leksykon dziejów ludności żydowskiej Kielc 1789–2000*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- von Rohrscheidt, A.M. (2016). *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*. Poznań: Wydawnictwo KolTour.pl.
- Warszyńska, J., Jackowski, A. (1978). *Podstawy geografii turystyki*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- WTO (World Tourism Organisation) (1999). *Tourism – 2020 Vision. A New Forecast from the Executive Summary*. Madrid: WTO.
- Ziółkowska-Weiss, K. (2020). Krakowski Kazimierz w kontekście turystyki sentymentalnej Żydów. *Turystyka Kulturowa*, 4(115), 86–104.

Dokumenty

- Stowarzyszenie Regional Studies Association – Sekcja Polska (2020). *Diagnoza stanu turystyki w województwie świętokrzyskim*. Kielce: Urząd Marszałkowski Województwa Świętokrzyskiego.
- Główny Urząd Statystyczny w Kielcach. (2020) *Turystyka w województwie świętokrzyskim w 2019 r.*

Netografia

- Białek, S. (2011). *Historia Kieleckich Żydów*, <http://www.dom-kielce-planty7.pl/historia-kieleckich-zydow/> (dostęp: 16.10.2024).
- Charakterystyka obiektów kultury materialnej Żydów na obszarze Polski*, http://www.izrael.badacz.org/zydzi_w_polsce/obiekty.html (dostęp: 16.10.2024).
- Mapa zabytków żydowskich w Kielcach*. Stowarzyszenie im. Jana Karskiego, <http://mapa.dom-kielce-planty7.pl/> (dostęp: 16.10.2024).
- Historia społeczności*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/k/399-kielce/99-historia-spolesznosci/137460-historia-spolesznosci> (dostęp: 17.10.2024).

Nota biograficzna o autorze: Sebastian Kozubek, absolwent I stopnia studiów licencjackich na kierunku turystyka i rekreacja (spec. turystyka międzynarodowa) na Uniwersytecie Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, w Instytucie Prawa, Ekonomii i Administracji. Od 2023 roku student studiów II stopnia na tym samym kierunku (spec. zarządzanie w turystyce) w Instytucie Zarządzania i Spraw Społecznych, w Katedrze Turystyki i Badań Regionalnych. Obronił pracę licencjacką na temat „Dziedzictwo kultury żydowskiej jako walor turystyczny Kielc”. Główne zainteresowania naukowe: turystyka kulturowa, zrównoważony rozwój w aspekcie turystyki, turystyka miejska oraz turystyka w basenie Morza Śródziemnego.

Biographical note of author: Sebastian Kozubek, a graduate of the bachelor's program in Tourism and Recreation (specialization: International Tourism) at the University of the Commission for National Education in Cracow, Institute of Law, Economics, and Administration. Since 2023, he has been pursuing a master's degree in the same field (specialization: Management in Tourism) at the Institute of Management and Social Affairs, Department of Tourism and Regional Research. He defended his bachelor's thesis on "Jewish Cultural Heritage as a Tourist Asset of Kielce". His main research interests include cultural tourism, sustainable tourism development, urban tourism, and tourism in the Mediterranean region. e-mail: sebastian.kozubek@student.up.krakow.pl

